τῶν Ῥωμαίων), τὸ De naturis rerum (Περὶ τῶν φύσεων τῶν πραγμάτων), καὶ τὸ De animantium natura (Περὶ τῆς τῶν ἐμψύχων φύσεως).

Τέλος διάφορα αὐτόθι διερευνᾷ προβλήματα καὶ ὡς πρὸς ἄλλα ἀπολεσθέντα τούτου ἔργα, ἐξ ὧν πάλιν ἀναγραφαί τινες μόνον σώζονται καὶ ἀποσπάσματα ἢ ἁπλῶς οἱ τίτλοι, καὶ δὴ καὶ ὡς πρὸς τὸ De notis in libris (Περὶ τῶν ἐν τοῖς βιβλίοις σημείων), τὸ De Ciceronis re publica (Περὶ τῆς Κικέρωνος πολιτείας), τὸ De vestium genere (Περὶ τοῦ εἴδους τῶν ἐνδυμάτων), καὶ τὸ De maledicis verbis (Περὶ τῶν δυσφήμων λέξεων). Ὁμοίως ὡς πρὸς τὸ De Roma libri II (Περὶ τῆς Ῥώμης βιλία 2), τὸ De propinquitate (Περὶ συγγενείας), τὸ De claris meretricibus (Περὶ τῶν ἐπισήμων πορνῶν), τὸ De vitiis corporalibus (Περὶ τῶν σωματικῶν ἐλαττωμάτων), καὶ τὸ De rebus variis (Περὶ διαφόρων πραγμάτων).

Οὕτως ἐμβριθής, ὡς ἐν ἀρχῇ τῆς παρούσης βιβλιοκρισίας ἐλέχθη, καὶ ἐμπερίστατος εἶναι ἡ περὶ τοῦ Ῥωμαίου συγγραφέως Γαΐου Σουητωνίου Τραγκύλλου μελέτη τοῦ Ἰταλοῦ φιλολόγου Francesco Della Corte, ὅστις ἀληθῶς καὶ διὰ ταύτης καὶ δι' ἄλλων προγενεστέρων αὐτοῦ μελετῶν τιμᾷ καὶ ἑαυτὸν καὶ τὰς ἐν τῇ ἑαυτοῦ πατρίδι περὶ τὴν Λατινικὴν Φιλολογίαν σπουδάς.

ΛΟΥΙΖΟΣ Λ. ΛΟΥΙΖΙΔΗΣ

Καθηγητὴς τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας
ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν

***

JEAN—PIERRE MASSAUT, **Josse Clichtove, L'humanisme et la réforme du clergé,** tome I, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, fasc. CLXXXIII, «Les Belles Lettres» Paris 1968, σχ. 8 M, σελ. 452.

Εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο προβάλλεται ἡ μορφὴ ἑνὸς λίαν ἀξιολόγου παράγοντος τῆς Ἀναγεννήσεως, τοῦ Φλαμανδοῦ Judocus Clichtoveus (1472—1543), σημαίνοντος οὐμανιστοῦ καὶ ἐργάτου τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ θρησκευτικοῦ βίου. Καίτοι ὅμως εἰς τὴν ἐποχήν του καὶ ἐπὶ ἕνα αἰῶνα μεταγενεστέρως τὰ ἔργα του ἐξεδίδοντο καὶ ἐμελετῶντο, βραδύτερον ἐλησμονήθη καὶ αὐτὸς καὶ τὸ ἔργον του, ἴσως διότι τὰ δημοσιεύματά του, πολυσχιδῆ καὶ διάσπαρτα, κατέστησαν δυσεύρετα καὶ τὸ δύσκολον ὕφος του δὲν διηυκόλυνε τὴν σύλληψιν καὶ ἐκτίμησιν τῶν ἰδεῶν του. Πρῶτος εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους ἠσχολήθη δι' αὐτὸν ὁ ἀββᾶς Clerval, ἐκδοὺς τῷ 1894 βιογραφίαν αὐτοῦ. Κατέληγε δὲ εἰς τὸ συμπέρασμα τῆς βιογραφίας ὅτι ὁ Clichtove ἦτο οὐμανιστὴς καὶ θαρραλέος μεταρρυθμιστὴς μέχρι τοῦ 1520, ἔκτοτε ὅμως μετεστράφη εἰς συντηρητικὸν καθολικὸν καὶ σφοδρὸν πολέμιον τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ Ἐράσμου.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος βιβλίου Dr. Massaut ἀνέλαβεν ἔρευναν ῥιζικὴν τοῦ θέματος, ἔρευναν δυσχερῆ καὶ ἐπίπονον, ἂν κρίνῃ τις καὶ ἀπὸ τὴν ἔκτασιν καὶ φύσιν τοῦ ὑλικοῦ, συνισταμένου εἰς πηγὰς χειρογράφους διεσπαρμένας εἰς πλῆθος βιβλιοθηκῶν καὶ εἰς πηγὰς ἐντύπους, τὰ ἔργα τοῦ Κλιχτὸβ καὶ τὰ ἔργα ἄλλων συγγραφέων περὶ τοῦ Κλιχτόβ, ὧν ἡ ἀρίθμησις ἐν σελ. 29—96. Ἡ ἔρευνα ὅμως εἶναι συστηματική, ἐπίμονος, ἐξαντλητικὴ ἐκτεινομένη εἰς παρακολούθησιν οὐ μόνον τοῦ βίου, τῶν σπουδῶν, τῶν ἔργων καὶ τῆς δράσεως τοῦ Κλιχτὸβ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους, ἀλλὰ καὶ τῶν σχολείων εἰς ἃ ἐφοίτησε καὶ τῶν διδασκάλων αὐτοῦ καὶ τῆς πνευματικῆς κινήσεως τῆς ἐποχῆς καὶ ἐν Παρισίοις, ἔνθα ἔζησε καὶ ἔδρασεν ὁ Κλιχτόβ, καὶ ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις χώραις. Οὕτω ἐξεικονίζεται εἰς τὴν ἔρευναν ἡ πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα, ἡ ἀναγεννητικὴ κίνησις εἰς τὸν τομέα τῶν σπουδῶν καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, αἱ διασταυρώσεις τῶν πνευματικῶν ῥευμάτων, αἱ ἀλληλεπιδράσεις αὐτῶν ἀπὸ χώρας εἰς χώραν καὶ ἡ συμβολὴ τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων τῆς ἐποχῆς.

Ἐνδιαφέρουσαι κεντρικαὶ γραμμαὶ τῆς ἐρεύνης εἶναι αἱ ἐξεικονίζουσαι τὴν κατάστασιν τῆς ἐποχῆς, ὧν ἀναφέρομεν τινὰς χρησίμους διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ πλαισίου ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐκινήθη ὁ Κλιχτόβ. Ἡ ζωηροτέρα ἀναγεννητικὴ κίνησις ἐκίνησεν ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν μὲ κυρίαν μορφὴν τὸν Πετράρχην. Μέχρι τότε ἴσχυεν ἡ Σχολαστικὴ παιδεία καὶ φιλοσοφία, ἡ ὁποία στηριζομένη εἰς τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ἐξετράπη εἰς μόρφωσιν τυπολογικὴν καὶ μέθοδον συλλογιστικὴν μὲ ἔκφρασιν ἀτημέτητον καὶ ἐκβαρβαρωμένην ἐπὶ τῷ τέλει τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ λογικῆς ἀποδείξεως τῶν χριστ. ἀληθειῶν. Ἡ διαλεκτικὴ αὕτη μόρμωσις μὲ τὰ σοφιστικά της σχήματα ἔτρεπε τοὺς τροφίμους της εἰς ἐφεύρεσιν δικαιολογιῶν πρὸς ἐκτροπὴν λαϊκῶν καὶ κληρικῶν ἀπὸ τοῦ ἁγνοῦ θρησκευτικοῦ βίου καὶ πρὸς παρακμὴν τοῦ μοναστικοῦ ἰδεώδους καὶ νόθευσιν τοῦ μοναστικοῦ βίου. Ὁ Πετράρχης πρῶτος βλέπων εἰς ποίαν παρακμὴν ὤθει ὁ Σχολαστικισμὸς ἀντέδρασε καὶ ἐζήτησε στήριγμα εἰς τὰ Καλὰ γράμματα ἀντὶ τῆς ἐπιστήμης, εἰς τὴν Αἰσθητικὴν ἀντὶ τῆς Διαλεκτικῆς, εἰς τὴν Τέχνην τοῦ Λόγου ἀντὶ τῆς Λογικῆς, εἰς τὸν Πλάτωνα, τὸν Κικέρωνα, τὴν ΚΔ καὶ τοὺς Πατέρας ἀντὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐλπὶς καὶ σκοπός του ἦτο διὰ μιᾶς τοιαύτης ἀλλαγῆς νὰ μὴ στηρίζεται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν γνῶσιν, τοὺς συλλογισμοὺς καὶ τὴν τέχνην τῶν λόγων, ἀλλὰ νὰ στραφῇ πρὸς τὴν ἀγάπην, τὴν φωτισμένην εὐσέβειαν καὶ τὴν τέχνην τοῦ βίου διὰ τὸ καλῶς ζῆν. Οὕτω ὁ Πετράρχης ἐθεμελίωσε τὸν οὐμανισμὸν μὲ τὴν στροφὴν πρὸς τὴν σπουδὴν τῆς Λατινικῆς καὶ τῶν μεγάλων συγγραφέων καὶ ἐθεμελίωσεν ἐπίσης τὴν ἀναζήτησιν μεταρρυθμίσεως τοῦ θρησκευτικοῦ βίου. Μετὰ ἕνα αἰῶνα περίπου ἀνεκίνησαν εἰς τὴν Ἰταλίαν τὴν ἀναγεννητικὴν προσπάθειαν τοῦ Πετράρχου οἱ ἐπιφανεῖς Ἕλληνες λόγιοι. Καὶ ὁ μὲν Πλήθων-Γεμιστὸς εἰσήγαγε τὰς Πλατωνικὰς καὶ Νεοπλατωνικὰς ἰδέας, ὁ Ἰω. Ἀργυρόπουλος συγκρίνων τὰς ἰδέας τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐτάσσετο ἀναφανδὸν ὑπὲρ τοῦ δευτέρου, ὅστις ἦτο καὶ στήριγμα τῆς Σχολαστικῆς φιλοσοφίας, ὁ δὲ Βησσαρίων ἐξετάζων τὸ κεντρικὸν αὐτὸ θέμα ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς συνθέσεως τῶν ἰδεῶν τῶν δύο μεγάλων Ἑλλήνων φιλοσόφων, ἀναγνωρίζων ὅμως προβάδισμα εἰς τὸν

Πλάτωνα. Ἡ ἰδέα τῆς συνθέσεως ταύτης τοῦ Βησσαρίωνος ἐπεκράτησε καὶ δύο ἀπὸ τὰ ἐξοχώτερα πνεύματα τῆς ἐποχῆς τὴν ἐνεστερνίσθησαν, ὁ Pico della Mirandola ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ὁ ἐπίσκοπος Νικόλαος Κουζᾶνος ἐν Γερμανίᾳ. Ἡ κίνησις τῶν ἰδεῶν ἦτο ζωηρὰ ἀνὰ τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ ἡ ἀκτινοβολία τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων εὐρυτάτη. Εἰς τὰς Κάτω Χώρας ἦτο ἐπίσης ζωηρὰ ἡ οὐμανιστικὴ κίνησις κατὰ τὰ τέλη τοῦ XV αἰ. προεξάρχοντος τοῦ Ἐράσμου, ζωηρὰ δὲ καὶ ἡ θρησκευτικὴ μεταρρυθμιστικὴ κίνησις, ἧς ἐκδήλωσις ἦτο ἡ Congregatio de la Hollande. Καὶ εἰς τὴν Γερμανίαν μὲ τὸν Reuchlin ἢ Καπνίωνα καὶ εἰς τὴν Ἑλβετίαν καὶ ἀλλαχοῦ ὑπῆρχε ζωηρὰ ἡ ἀναγεννητικὴ κίνησις.

Ὅμως οἱ Παρίσιοι ἔμενον ὡς ἀκρόπολις τοῦ Σχολαστικισμοῦ. Ἐν τούτοις καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν ὑπῆρχε κίνησις οὐμανιστική, αὕτη ὅμως εἶχεν ἰδίαν προέλευσιν. Θεμελιωτής της ὑπῆρξεν ὁ Gerson, θεολόγος, πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου καὶ νομιναλιστής, ἀλλὰ πνεῦμα εὐρὺ καὶ φωτισμένον, ὅστις ἔβλεπεν ὅτι ἡ Σχολαστικὴ θεολογία στηριζομένη εἰς τὰ συλλογιστικὰ σχήματα ἦγεν εἰς χονδροειδῆ συμπεράσματα, εἰς ἀτοπήματα καὶ ἔριδας. Διὰ τοῦτο ἐζήτησεν θεολογίαν ἁπλῆν, στηριζομένην εἰς τὴν καρδίαν καὶ ὄχι εἰς τὸν λόγον καὶ ὁδηγοῦσαν εἰς μίμησιν τοῦ Χριστοῦ. Τοῦτο θὰ ἐπετυγχάνετο μὲ τὴν σπουδὴν τῆς Λατινικῆς, τὰ καλὰ Λατινικὰ καὶ ὄχι τὰ παρεφθαρμένα τῶν Σχολαστικῶν, καὶ τὴν σπουδὴν τῆς Ἁγ. Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων. Ὁ Gerson ἥμισυν αἰῶνα μετὰ τὸν Δάντην οὐμανιστὴς καὶ μεταρρυθμιστὴς ἔσχε μαθητάς συνεχιστάς. Τὸν Γαλλικὸν οὐμανισμὸν ἀνεζωογόνησεν ὁ Fichet περὶ τὰ μέσα τοῦ XV αἰ. ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Πετράρχου. Καὶ ἐδῶ συνέτειναν οἱ Ἕλληνες λόγιοι ὑποκινήσαντες τὴν σπουδὴν τῆς Ἑλληνικῆς. Τῷ 1454 παρέμεινεν ἐπὶ ἔτος εἰς Παρισίους ὁ Ἰω. Ἀργυρόπουλος. Τῷ 1472 ἐπεσκέφθη τοὺς Παρισίους ὁ Βησσαρίων, ἵνα συμπράξει τοῦ Λουδοβίκου XI ἐπιτύχῃ σταυροφορίαν κατὰ τῶν Τούρκων, ἡ δὲ παρουσία του δὲν ἔμεινεν ἄνευ ἐπιρροῆς εἰς τοὺς πνευματικοὺς κύκλους. Ἐπίσης τότε ἐγκατεστάθη εἰς Παρισίους ὁ ἐκ Σπάρτης Γ. Ἑρμώνυμος διδάξας ἐπὶ 30 ἔτη τὴν Ἑλληνικήν, οὗ μαθηταὶ ἐγένοντο πολλοὶ ὀνομαστοὶ οὐμανισταί. Βραδύτερον ἐπεσκέφθη τοὺς Παρισίους καὶ ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις.

Ὁ Fichet, μεγάλη προσωπικότης, ἐπηρεασθεὶς καὶ ἀπὸ τὰς περὶ συνθέσεως ἰδέας τοῦ Βησσαρίωνος, καὶ ἀπὸ τὸν Pico, ὁ ὁποῖος μετὰ πολλῶν ἄλλων Ἰταλῶν ποιητῶν εἶχεν ἔλθει εἰς Παρισίους, ἐσχημάτισε περὶ ἑαυτὸν κύκλον οὐμανιστικὸν μὲ τὸν ἔξοχον μαθητὴν καὶ διάδοχόν του Gaguin, εἰς ὃν συνέρρευσε πλῆθος ὁμοφρόνων κληρικῶν καὶ λαϊκῶν ἐξ ἄλλων χωρῶν, Standonck Reuchlin κλπ. Ὁ κύκλος οὗτος τῶν Παρισίων εἶχε τὴν ἰδιοτυπίαν του. Ἐξέδιδε μὲν Λατίνους συγγραφεῖς, μεταφράσεις Ἑλλήνων καὶ σχόλια, τὰ Θεῖα Γράμματα, καὶ ἐσπούδαζε τὴν τέχνην τοῦ λόγου, ἐξ ἄλλου ὅμως ἐδείκνυε δυσπιστίαν τινὰ πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς φιλοσόφους καὶ δὲν ἀπέρριπτεν ἐξ ὁλοκλήρου τὴν Σχολαστικὴν παιδείαν. Ἐπεζητεῖτο ἡ ἄσκησις τῆς ἀρετῆς καὶ ἡ ἠθικὴ ἀξιοπρέπεια καὶ προετιμᾶτο ὄχι ἡ νόησις, ἀλλὰ ἡ καρδία. Ἦτο μᾶλλον κύκλος μοναχῶν καὶ ὀλιγώτερον κύκλος θεολόγων, ἐπιδιώκων τρόπον τινὰ οὐμανισμὸν τῆς μοναστικῆς θεολογίας. Εἰς τὸν κύκλον τοῦτον εἰσήγαγε τὸν Κλιχτόβ ὁ συμπατριώτης του Fernand καὶ αὐτὸν τὸν

οὐμανισμὸν ἐδέχθη οὗτος, αἱ δὲ ἰδέαι αὗται θὰ διέπουν ἐφεξῆς τὸν βίον καὶ τὴν δρᾶσίν του καὶ θὰ μείνῃ πιστὸς διάδοχος τῶν διδαξάντων αὐτὸν καὶ φορεὺς τῶν ἰδεῶν αὐτῶν.

Ὁ συγγραφεὺς ἐκθέτει λεπτομερῶς τὰς ἐν τῷ κύκλῳ τούτῳ σπουδὰς τοῦ Κλιχτὸβ ἐν Παρισίοις εἰς τὴν Φιλολογίαν καὶ τὴν Θεολογίαν εἰς διάφορα Κολλέγια καὶ τὴν Σορβόνην, τοὺς διδασκάλους του καὶ τὸ πνευματικὸν κλῖμα τῆς ἐποχῆς. Κυριώτερος διδάσκαλός του ὑπῆρξεν ὁ μαθητὴς τοῦ Ἑρμωνύμου Ἰάκωβος Lefèvre λαμπρὸς θεολόγος καὶ οὐμανιστής, ὁ ὁποῖος διὰ τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων ἐπεζήτει τὴν σπουδὴν τῆς Φιλοσοφίας, ἤτοι διὰ τῆς μελέτης τοῦ Ἀριστοτέλους ἐκ τῶν πηγῶν καὶ ὄχι ὡς τὸν εἶχον νοθεύσει αἱ ἑρμηνεῖαι τῶν μεταγενεστέρων, δι' ὧν εἶχε δημιουργηθῆ πνευματικὸν τέλμα. Ἐπίσης ὁ Lefèvre ἐπεδίωκε τὴν ἀναμόρφωσιν τοῦ μοναστικοῦ βίου καὶ τὴν ἀνύψωσιν τῆς πνευματικότητος αὐτοῦ. Περὶ τὸν Lefèvre ἐσχηματίσθη εὐρὺς κύκλος μαθητῶν καὶ φίλων, οἱ Fabristes. Ὁ Κλιχτὸβ πιστὸς μαθητὴς καὶ συνεργάτης τοῦ Lefèvre ἐπὶ 30 ἔτη, γενόμενος διδάκτωρ τῆς Θεολογίας, ἀποκτήσας φήμην καί κῦρος, σχετισθεὶς πρὸς ἰσχυροὺς πολιτικῶς καὶ θρησκευτικῶς παράγοντας, ἀνέπτυξε δρᾶσιν συγγραφικήν, ἐκδώσας ἀπὸ τοῦ 1498 καὶ ἑξῆς ἀπειράριθμα ἔργα προάγοντα τὸν Οὐμανισμόν. Ἂς σημειωθῇ ὅτι πρώτη βάσις τοῦ οὐμανισμοῦ ἦτο ἡ χρῆσις τῆς καλῆς Λατινικῆς γλώσσης (καὶ ὄχι τῆς παρεφθαρμένης μεσαιωνικῆς Λατινικῆς ἣν ἐχρησιμοποίουν οἱ Σχολαστικοί). Τὰ ἔργα τοῦ Κλιχτὸβ ἀνήγοντο εἰς τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν, τὴν τέχνην τοῦ Λόγου (eloquentia), τὴν παιδαγωγικὴν καὶ τὴν ἀνανεωμένην Θεολογίαν. Ὅπως ὅλοι οἱ Οὐμανισταί, ἐπεδίωκε τὸ καλὸν ὕφος τοῦ γραπτοῦ λόγου κατὰ τοὺς νόμους τοῦ ὁμιλεῖν καὶ γράφειν τοὺς ὁριζομένους ὑπὸ τῆς Γραμματικῆς ἐκ τῆς ἀντιλήψεως ὅτι δὲν δύναταί τις νὰ σκέπτεται ὀρθῶς, ὅταν ὁμιλῇ ἢ γράφῃ κακῶς. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ Σχολαστικοὶ καὶ οἱ παλαιοὶ θεολόγοι ἦσαν ἀδιάφοροι περὶ τὸ ὕφος, αὐθαίρετοι καὶ ὑποκειμενικοὶ—de gustibus non disputandum—οὗ ἕνεκα ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ τῶν οὐμανιστῶν ὁ λόγος των ὡς «σοφιστικὴ βαρβαρότης», ἠγέρθη ἔρις μεταξὺ τῶν δύο μερίδων καὶ ἀλληλοεχαρακτηρίζοντο οἱ ὀπαδοί των ὡς «σκοτεινοὶ ἄνδρες» οἱ μέν, «ποιηταὶ» δὲ ἢ «γραμματικοὶ» οἱ ἄλλοι.

Ἡ ἀντίθεσις συνδυασθεῖσα μὲ τὰς μεταρρυθμιστικὰς θρησκευτικὰς προσπαθείας ἐξειλίχθη εἰς ἔριν, ἥτις εἰς τὴν Γερμανίαν ἔλαβε σοβαρὰς διαστάσεις. Ὀξεῖαι ἐπιθέσεις ἐγένοντο ἐκεῖ ὄχι μόνον ὑπὲρ τῆς διαδόσεως τῆς Λατινικῆς, τῆς τέχνης τοῦ λόγου καὶ τῶν μεγάλων συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τῶν ὑπερβολῶν καὶ ἐκτροπῶν τῶν μοναχῶν, καὶ κατὰ τοῦ Πάπα καὶ κατὰ τοῦ μοναχικοῦ βίου γενικῶς. Εἰς τὰς ἐπιθέσεις αὐτὰς προεξῆρχεν ὁ Ἔρασμος καὶ ὁ Καπνίων, ἀμφότεροι σπουδαῖοι οὐμανισταὶ εἰς στενὰς σχέσεις ἐλθόντες παλαιότερον μὲ τοὺς κύκλους τῶν Παρισινῶν οὐμανιστῶν.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης καὶ ἑξῆς ὁ Κλιχτὸβ διαχωρίζει τὴν στάσιν του ἀπὸ τὴν τοῦ Ἐράσμου. Διότι αὐτὸς εἶναι ἀσκητὴς καὶ μοναχὸς καὶ μένει μοναχός. Θέλει τὴν ἀναμόρφωσιν καὶ τόνωσιν καὶ ἀνύψωσιν τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ ὄχι τὸν διασυρμὸν καὶ τὴν κατάργησιν αὐτοῦ. Θέλει τὴν πρόοδον τοῦ οὐμανι-

σμοῦ, δὲν συνδέει ὅμως τὴν ἐπιδίωξιν ταύτην μὲ τὴν ἐπίθεσιν κατὰ τῆς θρησκευτικῆς παραδόσεως, ἀλλὰ τὴν θέλει μὲ τὴν ἀναγωγὴν εἰς τὰς πηγάς. Εἶναι οὐμανιστὴς τῆς πρώτης γενεᾶς, μετριοπαθής, δὲν διαχωρίζει δὲ τὰ «καλὰ γράμματα» ἀπὸ τὰ «ἱερὰ γράμματα».

Ὁ βιογραφήσας τὸν Κλιχτὸβ τῷ 1894 ἀββᾶς Clerval μὴ λαμβάνων ὑπ' ὄψε' τὸ πνευματικὸν κλῖμα εἰς ὃ ἠνδρώθη ὁ βιογραφούμενος, ταυτίζων δὲ τὸν οὐμανισμὸν πρὸς τὸν Ἔρασμον, δὲν βλέπει δικαιολογημένην τὴν στάσιν τοῦ Κλιχτὸβ κατὰ τὴν ῥῆξιν τῶν οὐμανιστῶν μὲ τὸν Πάπαν καὶ τὴν ἐνεργὸν ἀντίδρασιν αὐτοῦ κατὰ τοῦ Ἐράσμου. Θεωρεῖ τὸν Κλιχτὸβ γνωσιμαχήσαντα καὶ στραφέντα ἐναντίον τῶν ἀπόψεων τῶν ἀνθρωπιστῶν, τὰς ὁποίας ὁ ἴδιος ὑπεστήριζε μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ὁ κ. Massaut δι' ἀναλυτικῆς ἐκθέσεως τῶν σπουδῶν τοῦ Κλιχτόβ, τῶν ἔργων αὐτοῦ διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ οὐμανισμοῦ καὶ διὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ βίου καὶ τοῦ μοναχισμοῦ, διὰ τῆς παρακολουθήσεως τῶν σχέσεων αὐτοῦ, τῶν ἐπιδράσεων, τῶν ἐκδηλώσεων, τοῦ ἐκδοτικοῦ του ἔργου λεπτομερῶς, τῶν λόγων του, τοῦ βίου καὶ τῆς στάσεώς του εἰς τὰς πολυποικίλους περιστάσεις, νομίζομεν ὅτι ἐπιτυχῶς ἀποδεικνύει τὴν θέσιν του, ὅτι ὁ Κλιχτὸβ δὲν μετέβαλε ποτὲ πεποιθήσεις καὶ δὲν ὑπέπεσεν εἰς ἀντίφασιν : Ἦτο οὐμανιστής, ἀπεδοκίμαζε τὸ ὕφος τῶν Σχολαστικῶν, ἐδέχετο ὅμως τὸν Ἅγ. Θωμᾶν ὡς πηγὴν ἐμπνεύσεως. Κατεδίκαζε τὰς καταχρήσεις τῶν μοναχῶν, κατὰ τὴν ῥῆξιν ὅμως τοῦ Καπνίωνος πρὸς τοὺς Δομινικανοὺς τῆς Κολωνίας ἐτάχθη ὑπὲρ αὐτῶν ἀμυνόμενος τοῦ μοναστικοῦ ἰδεώδους. Φυσικὰ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο δύνανται νὰ εὐσταθήσουν καὶ ἐπιφυλάξεις, τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ ὁ οὐμανιστὴς ἐπίσκοπος G. Petit ἐπροστάτευσε τότε τὸν Καπνίωνα. Εἰς τὸ θέμα τῆς ἔριδος μεταξὺ τῶν δομινικανῶν μερίδων, ὁ Κλιχτὸβ ἐνῷ εἶχε γράψει βιογραφίαν τῆς Ἁγ. Κολέττης, ἐτάχθη ἐναντίον τῆς μερίδος τῶν ὀπαδῶν της καὶ ὑπὲρ τῆς ἀντιθέτου μερίδος τῶν ἄκρων Συντηρητικῶν ὑπογράψας δὶς τὴν καταδίκην των ὡς μέλος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. Τὸ γεγονὸς γεννᾷ σκέψεις. Παρὰ ταῦτα ὅμως ὁ συγγρ. ἀποδεικνύει τὴν συνέπειαν καὶ συνέχειαν τῶν πεποιθήσεων τοῦ Κλιχτὸβ ἐν τῇ συντηρητικότητι αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τῇ διηνεκεῖ ὑπηρεσίᾳ τοῦ οὐμανισμοῦ καὶ ἐν τῇ συνεχίσει τῶν προσπαθειῶν του πρὸς ἐξυγίανσιν καὶ ἀναμόρφωσιν τοῦ μοναστικοῦ βίου. Προκύπτει σαφῶς ἐκ τῆς πολιτείας τοῦ Κλιχτὸβ ὅτι ἡ κυρία του προσπάθεια ἀπέβλεπεν εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἀνανέωσιν καὶ τὴν μοναστικὴν μεταρρύθμισιν, ἡ δὲ οὐμανιστικὴ μόρφωσις διὰ τῆς ἀναγωγῆς εἰς τὰς πηγὰς τὰς ἀνοθεύτους τῆς πνευματικῆς μορφώσεως παραλλήλως πρὸς τὴν ἀναγωγὴν εἰς τὰς πηγὰς τοῦ θρησκευτικοῦ βίου ἀπετέλει μέσον καὶ ὄργανον διὰ τὰ altiora καὶ sublimiora. Ἐν τῇ τάσει του ταύτῃ ὁ Κλιχτὸβ ἀπετέλει πιστὸν μέλος τῶν Fabristes, οἵτινες ἐζήτουν μεταρρύθμισιν διάφορον τῆς τοῦ Ἐράσμου, διότι ἦσαν ἀσκηταὶ καὶ μυστικοὶ ζητοῦντες τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ μοναστικοῦ βίου, ἐνῷ ὁ Ἔρασμος ἐσατίριζε τοὺς μοναχοὺς καὶ τοὺς κατηγόρει ὡς φαρισαίους ἀποκαθιστῶντας τὸν ἰουδαϊσμόν.

Ὅτι δὲ ὁ Κλιχτὸβ ἔλαβε τὸ μέρος τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τοῦ Λουθήρου χωρὶς νὰ μεταλλάξῃ πεποίθησιν διαπιστώνει ὁ συγγραφεὺς παρακολουθῶν ἐπιμε-

λῶς τὰς σχέσεις αὐτοῦ μὲ τὰ μοναχικὰ τάγματα. Ὄντως οἱ ὑπὸ τοῦ Κλιχτὸβ γραφέντες λόγοι καὶ ἀπαγγελθέντες τῷ 1512—1514 εἰς τοὺς Βενεδικτίνους τοῦ Cluny, μεθ' ὧν ἐπὶ ἔτη ἔμεινε μαζί, ἀποτελοῦν ἀπολογίαν τοῦ μοναστικοῦ ἰδεώδους, ὡς ἐχθροὺς τοῦ ὁποίου παρουσιάζει τοὺς ἀπειθάρχους καὶ χαλαροὺς μοναχούς. Τὸ αὐτὸ πνεῦμα διακρίνεται (πρὸς βίον ἀγάπης, μόνωσιν, προσευχήν, βίον θεωρητικὸν καὶ πειθαρχημένον) εἰς τοὺς λόγους του πρὸς τὴν θρησκευτικὴν κοινότητα τῶν Σιστερσιανῶν, τῶν Καρμηλιτῶν, τῶν Δομινικανῶν, πανταχοῦ δὲ ἐπανέρχεται εἰς τὴν βασικήν του θέσιν ὅτι ἡ ἀνανέωσις τοῦ μοναστικοῦ βίου θὰ γίνῃ διὰ τῆς μεταρρυθμίσεως αὐτοῦ καὶ τῆς ἐπανόδου εἰς τὰς παλαιὰς μορφὰς τῆς πνευματικότητος καὶ ἐσωτερικότητος, εἰδικώτερον δὲ εἰς τὴν κατάργησιν τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας τῶν μοναχῶν, τὸν λιτὸν κοινοβιακὸν βίον, τὸ ἰδανικὸν τοῦ πένητος βίου, τὴν ὑπακοὴν καὶ τὴν ἁγνείαν.

Ἐκ τῆς ἐρεύνης τοῦ συγγραφέως διαγράφεται σαφὴς ἡ ἀταλάντευτος γραμμὴ τοῦ βίου τοῦ Κλιχτὸβ χωρὶς ὑπαναχωρήσεις καὶ χωρὶς χάσματα, συνισταμένη α) εἰς τὴν πίστιν αὐτοῦ ἐπὶ τὴν διὰ τῶν βιβλίων μόρφωσιν, βιβλίων ἐκλεκτῶν τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, τῆς Κ.Δ., τῶν Πατέρων καὶ ἔργων προαγόντων τὴν μοναστικὴν πνευματικότητα, διότι αὕτη ἡ μόρφωσις ἦτο ἀναγκαία προϋπόθεσις πρὸς ἀνάταξιν τοῦ μοναστικοῦ βίου, ἄσκησιν ἀρετῶν καὶ ἐσωτερικότητα θρησκευτικήν. Καὶ β) εἰς τὸν διαρκῆ ἀγῶνά του κατὰ τῆς χαλαρώσεως τοῦ μοναχικοῦ βίου, τῶν σκανδάλων, τῆς ἀπειθαρχίας, τοῦ φορμαλισμοῦ τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἐξυψώσεως αὐτοῦ εἰς τὰ παλαιὰ πρότυπα καὶ εἰς ἔργα πίστεως, ποτὲ ὅμως πρὸς διασυρμὸν ἢ κατάργησιν αὐτοῦ.

Μετὰ τοῦ Ἐράσμου ἦτο σύμφωνος εἰς τὰς οὐμανιστικὰς ἐπιδιώξεις, εἰς τὴν ἀπόκρουσιν τῶν ἐσφαλμένων ἀντιλήψεων τῶν Σχολαστικῶν καὶ εἰς τὴν καταπολέμησιν τῶν παρεκτροπῶν εἰς τὸν θρησκευτικὸν καὶ μοναχικὸν βίον. Πάντοτε ὅμως καὶ εἰς πᾶσαν περίπτωσιν ὑπῆρξε μετριοπαθής, ἤπιος, συντηρητικὸς καί δέν ἐχλεύαζεν, ὡς ὁ Ἔρασμος, τὸν μοναχικὸν βίον, διότι ὑπῆρχον καὶ εὐσεβεῖς μοναχοὶ καὶ διότι ἐπίστευεν εἰς τὸν μοναχισμόν, ἐπιζητῶν ἁπλῶς τὴν ἀνόρθωσίν του.

Ἡ ἔρευνα διεξαχθεῖσα μετὰ συστηματικότητος κατέληξεν εἰς συμπεράσματα πειστικὰ καὶ ἀνέδειξε τὴν προσωπικότητα τοῦ Clichtove εἰς τὴν ἐμπρέπουσαν αὐτῇ θέσιν ὡς μορφῆς τῆς Ἀναγεννήσεως ἀξιολόγου. Ἡ ἐμβριθὴς ἀνάλυσις παρέσχεν ἐπίσης ἐναργῆ εἰκόνα προσώπων καὶ πραγμάτων καὶ ἰδεῶν κειμένων εἰς τὸ κέντρον τῶν πνευματικῶν ζυμώσεων τῆς μεγάλης ἐκείνης ἐποχῆς τῆς Ἀναγεννήσεως, εἰς τὴν ὁποίαν οὐχὶ μικρὸν ρόλον διεδραμάτισαν καὶ οἱ ἐπιφανεῖς λόγιοι τοῦ Βυζαντίου, οἱ ὁποῖοι κατέστησαν πρόσφυγες τῆς Δύσεως περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος.

ΠΑΝ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΝΤΖΟΣ